

5. Опря А.В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999.
6. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004.
7. Таранец С. Старообрядчество Подолии. – К., 2000.
8. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996.
9. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., 1998.
10. Романцов Володимир. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII-XX століття). – К., 1998.
11. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998.
12. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАУК). – КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 32.
13. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб., 1904.
14. Жилук С. 200-літня історія Волино-Житомирської єпархії // Зв'язель древній і вічно молодий. – Н.-Волинський, 1995.
15. Киприатович Г.Я. Жизнь Иосифа Семашко: митрополита Литовского и Виленского. – Вильно, 1893.
16. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997.
17. Поліщук Ю. Національна політика російського царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації. – К., 1997.
18. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 89.
19. Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). – К., 1997.
20. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 280.
21. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 625. – Спр. 416.
22. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 2. – Спр. 24.
23. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – № 4.
24. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). – Ч. I. – К., 1992.
25. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – К., 2004.
26. Недзельницький А. Штундизм, причины появления и разбор вероучения его. – Елисаветград, 1893.
27. Алексей. Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во второй половине XIX в. – Казань, 1908.
28. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895.
29. ЦДІАУК. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1178.
30. ЦДІАУК. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 130.
31. Крижановский Е.М. Чехи на Волыни. – Соч. – Т. 2. – К., 1890.

Summary

The author examines the ethnoconfessional politics of Russian czarism in Right-bank Ukraine since the end of XVIIIth till the beginning of XXth century.

Н. М. Щербак

ЦЕНЗУРНА РЕФОРМА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У СИСТЕМІ БУРЖУАЗНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 60-70-Х РОКІВ ХІХ СТ.

Порядок здійснення та реформування цензурного відомства в Російській імперії постійно знаходилось під контролем влади і цей процес привертав і привертає увагу дослідників.

Метою даної статті є висвітлення місця цензурної реформи серед буржуазних реформ 60-70-х років ХІХ ст.

Наприкінці 1850 – на початку 1860-х рр. в умовах суспільно-політичної та економічної кризи, царський уряд змушений був приступити до підготовки реформ в різних сферах життя суспільства. Реформи 60-х – 70-х років ХІХ ст. в Російській імперії безпосередньо зачепили й систему цензурних установ. Адже питання управління пресою було одним з найважливіших напрямів внутрішньої політики. В країні, де були відсутні парламентські установи, преса була єдиним засобом для висловлення суспільної думки і вплив її був надзвичайно великий. Коли на початку 1860-х рр. влада приступила до розробки цензурної реформи і відомства розпочали збирати матеріали з історії цензури в Європі та Росії, то виникнення цензури як інституту віднесли до петровських часів, хоч ще й раніше простежувались урядові кроки спрямовані на встановлення контролю за друкарнями та богословською літературою. Однак спеціальних

цензурних установ в той час ще не існувало, а цензурне законодавство являло собою окремі розпорядження.

У 1860 р. було реорганізовано Головне управління цензури, в якому було сконцентровано вищий нагляд за друком і цензурними комітетами. Указом від 10 березня 1862 р. в існуючу систему вводились елементи караючого законодавства [1]. Функції цензури передавались Особливій канцелярії при міністрі народної освіти. Нагляд за пресою і діяльністю цензорів покладался на Міністерство внутрішніх справ. Від попередньої цензури звільнялись видання урядових установ, наукових товариств і губернські відомості. Для перегляду цензурного статуту була створена комісія під головуванням Д. Оболенського. Її роботою керував міністр народної освіти Головин. Питання зміни цензурного законодавства постійно обговорювались у пресі. А у 1863 р. цензура була передана з відомства Міністерства освіти до відомства Міністерства внутрішніх справ. 6 квітня 1865 р. з'явилися Тимчасові правила про цензуру і друк, які не стали повним цензурним статутом, а реорганізували Головне управління, встановили інститут каральної цензури поряд з цензурою попередньою та ввели ще деякі зміни. Головні ж завдання цензури залишались незмінними.

Новий закон, без сумніву, був кроком вперед у відносинах влади з журналістикою. Згідно нього був відкритий шлях до більш прогресивного виду цензури – наступної, з притягненням до відповідальності за порушення цензурних правил. Варто звернутися до цього документу, де зазначалось:

“Желая дать отечественной печати возможные облегчения и удобства, мы признали за благо сделать в цензурных постановлениях, при настоящем переходном положении судебной у нас части и впредь до дальнейших указаний опыта, нижеследующие перемены и дополнения:

Освобождаются от предварительной цензуры:

а) в обеих столицах:

– все выходящие донныне в свет повременные издания, коих издатели сами заявят на то желание;

– все оригинальные сочинения объёмом не менее 10-ти печатных листов;

– все переводы, объёмом не менее 20-ти печатных листов;

б) повсеместно:

– все издания правительственные;

– все издания академий, университетов и учебных обществ и установлений;

– все издания на древних классических языках и переводы с сих языков;

– чертежи, планы и карты”.

Таким чином, від попередньої цензури звільнялися більшість газет і журналів, оскільки в Росії в той час провінційна преса не отримала суттєвого поширення. Граф Валуєв добре розумів, що майбутнє належить пресі, кількість якої починаючи з 1865 року постійно збільшувалася, навіть не зважаючи на те, що видавці мусили, окрім звичайних витрат на налагодження виробництва, ще додатково заплатити від 2,5 до 5 тисяч рублів застави. До цих видань при порушенні цензурних вимог передбачалося застосування заходів адміністративного впливу у формі попередження, тимчасового припинення і нарешті заборони видання.

Тимчасові правила 6 квітня 1865 р. не стосувалися духовної та іноземної цензури, а також цензури образотворчої продукції.

У вигляді двох окремих установ з самостійним діловодством окремі цензори з внутрішньої та іноземної цензури в м. Києві існували недовго. Вже в 70-80-х рр. ХІХ ст. у Києві, на відміну від цензурних установ інших міст, відбулося фактичне об'єднання цих двох установ в одну Канцелярію київського окремого цензора, до штату якого входили окремий цензор з внутрішньої цензури, окремий цензор з іноземної цензури, позаштатний працівник з цензури єврейських видань і два “письмоводителя”. Очолював Канцелярію окремий цензор з іноземної цензури. У зв'язку зі збільшенням видань місцевої періодичної і неперіодичної преси і порівняно невеликою кількістю іноземних видань, які поступали на цензуру до м. Києва, обов'язки київських окремих цензорів змішались [2].

Підлягали цензори Головному управлінню у справах преси при міністерстві внутрішніх справ, яке періодично направляло їм списки заборонених творів і тем, які не можна було обговорювати у пресі. В основу роботи Канцелярії київського окремого цензора був покладений тимчасовий закон про пресу 1865 р.

До функцій Канцелярії входив: нагляд за місцевою періодичною пресою; нагляд за неперіодичними виданнями, які надходили з різних місць (але практично це були видання, що виходили на території Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній); цензурний перегляд іноземних періодичних і неперіодичних видань, які виписувалися чи ввозилися з-за кордону.

В процесі здійснення реформування періодично виникали суперечності між органами юстиції та МВС. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв доручив Головному управлінню у справах преси розробити правила судочинства у справах преси. Вирішенню цієї проблеми на користь Міністерства внутрішніх справ сприяв замах на Олександра II, здійснений Д. Каракозовим 4 квітня 1866 р., після якого була створена особлива комісія на чолі з князем П. Гагаріним, що мала розробити заходи для зміцнення в державі громадського спокою. П. Валуєв подав до комісії записку, в якій наполягав на активному впровадженні Правил 6 квітня 1865 р. і розширенні сфери адміністративного впливу на пресу. Підсумком цього стала зміна Державною радою у 1866 р. порядку ведення судочинства у справах преси, зокрема, справи про пресу стали розглядатись судовими палатами (Київською, Одеською, Харківською) як судами першої інстанції. При розгляді інших справ ці палати виступали судами другої інстанції після окружних судів, яких в українських губерніях було 24. Все це гальмувало процес судочинства у справах преси. До того ж адміністрації легше було впливати на поважних суддів судових палат, ніж на суддів окружних судів, які лише розпочинали свою кар'єру.

П. Валуєв вважав за необхідне доповнювати судову практику адміністративною. В цьому напрямі він продовжив практику міністра освіти С. Уварова, що здійснювалася за часів Миколи I і була спрямована на підвищення професіоналізму цензорів, уточнення практики дії законоположень, попередження майбутніх конфліктів цензури з видавцями і літераторами.

Після оприлюднення закону від 6 квітня 1865 р., для підготовки місцевої адміністрації та місцевих органів цензури до діяльності в умовах нової юрисдикції міністром внутрішніх справ була видана серія циркулярних розпоряджень. Лише губернаторам з цього приводу в серпні 1865 р. було направлено п'ять циркулярів, які стосувались порядку видачі дозволів на відкриття друкарень і контролю за їх діяльністю, організації роздрібної торгівлі друкowanними творами. Зазначимо, що в той же час місцеві органи цензури в переважній своїй більшості продовжували діяти на основі застосування попередньої попереджувальної системи. Їх мало торкнулося цензурне реформування, яке звільняло від попередньої цензури твори, що мали великий об'єм (понад десять друкowanних аркушів). Тому циркулярна активність міністра внутрішніх справ була спрямована переважно на Петербурзький та Московський цензурні комітети. Найбільш важливим серед документів, призначених для них, була конфіденційна інструкція від 23 серпня 1865 р. з директивами міністра щодо діяльності в нових умовах.

В інструкції, зокрема, детально роз'яснювалось, за яких умов і порушень у цензорів не повинно бути сумнівів, про нову практику попередньої цензури провінційної журналістики, однак найбільше – про методику цензурування періодики.

Зазначимо, що у той період спостерігалось декілька напрямів у діяльності цензури. Наявним було пристосування цензури до діяльності судів в умовах реалізації судової реформи. Однак супроводжувалось це реставрацією адміністративних репресивних заходів.

За часів Олександра III цензурні репресії набули широких масштабів, особливо щодо періодичної преси. Важливу роль в цьому зіграли "Тимчасові правила про пресу", проект яких був підготовлений ще в період керівництва міністерством внутрішніх справ М. Ігнатьєвим. Його звільнення не зупинило проходження проекту, що обговорювався в Комітеті міністрів 17 та 24 серпня, а 27 дня того ж місяця він був затверджений царем. Правила 27 серпня 1882 р. склалися з трьох пунктів. Зокрема, другий пункт зобов'язував редакції газет та журналів, що виходили без попередньої цензури, повідомляти за вимогою міністерства внутрішніх справ прізвища авторів тих чи інших статей. В третьому пункті мова йшла про створення Наради (Верховної комісії з друку) у складі міністрів: внутрішніх справ, народної освіти, юстиції і обер-прокурора Синоду, а також керівника відомства, що порушувало справу. Нарада мала вирішувати справи про закриття чи призупинення періодичних видань. Отже, Нарада чотирьох міністрів отримала надзвичайно широкі права, а Тимчасові правила встановлювали по суті систему відкритого адміністративного тиску. А невдовзі, коли з січня 1883 р. Головне управління у справах преси очолив Є. Феоктістов, на якого великий вплив мали К. Победоносцев і М. Катков, цензурні обмеження значно посилювалися. У 79 листах Победоносцева, що збереглися в архіві Є. Феоктістова, майже у всіх піднімалися питання преси.

Зазначимо, що не дивлячись на спроби виробити єдиний цензурний закон, практика регулювання цензурної діяльності відомчими актами не припинялась. Ними заборонялись друкувати твори Л. Толстого, М. Лескова, В. Гіляровського, В. Гюго та ін. За підрахунками Л. Добровольського за період 1881-1894 рр. заборона була накладена на друк понад 70 книг [3, с.197-198].

Спеціальним циркуляром міністра внутрішніх справ від 20 серпня 1887 р. цензурним комітетам і окремим цензорам зроблена вказівка про недопуск до друку творів Л. Толстого без попереднього схвалення їх Головним управлінням у справах преси. Отож цензурна практика другої половини XIX ст. поєднувала в собі і старі заборонні норми, й нові, що відповідали духові

часу і обставин, дозволи й утиски. І якщо з кінця 50-х рр. ХІХ ст. був впроваджений максимально лояльний цензурний режим, то з початку 60-х років, в міру посилення суспільного руху, встановлюється більш жорсткий, а за законом від 6 квітня 1865 р. адміністративно посилений режим для преси. 1865 рік став дуже важливим в історії цензурного законодавства. Цензурними правилами від 6 квітня 1865 р. влада відмовилася від тотальної попередньої цензури. Преса Петербургу і Москви могла видаватись безцензурно, але з умовою постановки їх під цензуру наступну. Періодичні видання підлягали, у випадку порушення ними заборон, встановлених урядом, судовим переслідуванням або адміністративним покаранням.

У 1876 р. переважна більшість статей Тимчасових правил увійшла у нове видання Цензурного статуту, деякі ж їх статті перенесені в положення про міністерства (Свод Законов Т. 1, Ч. II). У 1886 і 1890 роках з'явилися нові видання Цензурного статуту, куди увійшли пізніші узаконення. Внаслідок таких нашарувань Цензурний статут в редакційному відношенні був дуже недосконалим і являвся однією з слабких частин "Свода Законов". Зокрема, статті, в яких мова йшла про одне і те ж, були вміщені в різних розділах. Так, загальні принципи цензури викладались у ст. 4 і дещо далі в ст. 93 та ін. Окремі сторони цензурної практики були зовсім не узгоджені і характеризувались внутрішніми протиріччями. Наприклад, покарання, яке накладалося на періодичне видання, що підлягало попередній цензурі, було суворішим, ніж покарання, яке накладалося на видання, звільнене від такої.

Цензура в імперії не лише забороняла певні видання, інформацію, а й забороняла використання національних мов. Щодо українських творів зазначимо, що на ґрунті антиукраїнських законодавчих актів 1876 та 1881 років цензурне відомство в подальшому продовжувало видавати особливі циркулярні розпорядження, якими ще більш посилювався встановлений обмежувальний режим. Так, у 1884 році Головне управління у справах друку повідомило начальників губерній про необхідність стежити за українофілами, які "вибрали сцену знаряддям для пропаганди свого вчення".

У 1892 році Санкт-Петербурзькому Цензурному комітету було запропоновано, незалежно від обов'язкової заборони перекладів з російської на українську мову, особливо вимогливо розглядати усі оригінальні українські твори, не лише забороняючи все те, що суперечить загальним цензурним правилам, але й скорочувати кількість таких творів із метою суто державною.

У 1895 році Головне управління у справах друку запропонувало не дозволяти до друку книг і збірок українською мовою, призначених для дитячого читання із тією мотивацією, що молоде покоління мусить учитися "по-русски".

Щодо впровадження антиукраїнських цензурних заборон, варто зауважити, що серед чиновників-цензорів виділялося дві групи. Перші вважали, що потрібно було суворо дотримуватися букви закону і забороняти будь-яке друковане українське слово. Українці скаржилися на них в Міністерство внутрішніх справ, однак в більшості випадків одержували лаконічну відповідь: "Ходатайство удовлетворению не подлежит". Коли ж хтось із авторів, посилюючись на "Полное собрание законов Российской империи" чи "Собрание постановлений и распоряжений правительства", переходячи з одної інстанції в іншу, доходив до Сенату, як до найвищої судової інстанції імперії, то там відповідали, що розглянути справу по суті не можуть, тому що українська література "подчиняется особо преподаваемому по этому предмету правилам".

Друга група чиновників-цензорів вважала, що не потрібно доводити застосування цих законів до абсурду, і час від часу йшла на певні поступки.

Однак в умовах дії антиукраїнських заборон не могла з'явитися українська періодична преса. Місцеві цензурні органи відхиляли численні клопотання про дозвіл видавати українські газети і журнали зі стандартним формулюванням – "удовлетворению не подлежит".

Отже, реформа цензури в Російській імперії, що проводилася в ході інших буржуазних перетворень 60-70-х років ХІХ ст., носила суперечливий непослідовний характер. Після вбивства Олександра II і згорання процесів реформування були здійснені контрреформи, які вихолостили прогресивну суть багатьох реформ того часу.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – II. – Т. XXXVII. – № 30040, 38270.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України) – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 152.
3. Добровольский Л. Запрещенная книга в России 1825-1904. – М., 1962.

Summary

This article is devoted to a historico-lawful analysis of the reforming process of the censorial department in the Russian Empire in the 2nd half of the 19th century.